

З огляду на структурно-типологічне заналізування цієї пам'ятки науково-популярного жанру XVIII ст. висновковуємо, що лікарські порадики – це важливе культурно-мовне надбання науково-популярної літератури, мають чітку стилістичну структуру, лексично багаті й різноманітні. Крім тогочасної суто практичної функції, нині вони є яскравими зразками формування довідкових популярних текстів.

1. *Аппендиксъ или придатокъ // Рукопис середины XVIII ст.* – Інститут рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – ф 30. – спр. № 123. – 30 арк. 2. *Історична грамати́ка української мови* / Жовтобрюх М. А., Волох О. Г., Самійленко С. П., Слинко І. І. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с. 3. *Лікарські та господарські порадики XVIII ст. Серія : Пам'ятки української мови* / [підгот. до вид. Передрієнко В. А.]. – К. : Наук. думка, 1984. – 128 с. 4. *Німчук В. В. Жанри і стилі в історії української літературної мови* / Німчук В. В., Русанівський В. М., Чепіга І. П. – К., 1989. – 293 с. 5. *Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі* / Передрієнко В. А. – К. : Наук. думка, 1979. – 144 с. 6. *Пецак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту* / Пецак М. М. – К. : Українознавство, 1994. – 272 с.

УДК 811.161.2:001.4

Ірина Фаріон

Національний університет «Львівська політехніка»

ДО ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ МОВИ У РОЗДУМАХ ІВАНА ПУЛЮЯ

© Фаріон І. Д., 2016

Предметом аналізу статті є міркування видатного фізика й перекладача Івана Пулюя про потребу формування питомої наукової мови в час існування української бездержавності на межі XIX – поч. XX століть і їхня абсолютна суголосність із сьогодишніми проблемами утвердження наукової термінології на рідномовній основі. Уперше джерелом дослідження міркувань мислителя про мову науки, освіти та просвіти є 298 його листів, виданих 2007 року.

Ключові слова: українська мова, Іван Пулюй, наукова мова, мовно-світоглядіві переконання, термін.

The subject of the article analysis is considerations of famous physician and translator Ivan Puliui about the need of the formation of specific scientific language during Ukrainian statelessness at the end of XIX – beginning of XX centuries and their absolute consonance with today's problems of scientific terminology strengthening on the basis of native language. The first source of research of thinker's considerations about language of science, education and enlightenment became his 298 letters issued as soon as 2007.

Keywords: Ukrainian language, Ivan Puliui, scientific language, linguistic and ideological convictions, term.

*Треба вже раз покинути чужі мови,
а взятись добре до науки своєї.*

Іван Пулюй

Дослідження стану наукової мови в історичному контексті – це реконструкція історичної мовно-наукової свідомості й переконливий спосіб комплексно пояснити складні внутрішні та позамовні чинники формування терміносистем у сьогодишніх галузях знань. Постать видатного фізика, богослова,

перекладача, активного суспільного діяча Івана Пулюя щодо порушеної проблематики показова, символічна й абсолютно спроєктована в майбутнє нашої наукової мови. Якщо в сучасному мовознавстві лише нещодавно з'явилися поодинокі публікації про колосальний внесок Івана Пулюя в сакральний стиль нашої мови (розвідки В. Німчука й Г. Бурдіної [5, с. 178; 1, с. 259]), про семантико-стилістичні особливості його перекладів Святого Письма (Т. Мороз), про багатогранність його наукового життя (Р. Гайда й Р. Пляцко та ін. [2]), то нещодавно опубліковані листи І. Пулюя [6] ще не були джерелом пізнання його мовно-світоглядних переконань у контексті формування української наукової мови. Саме вони і є метою нашого дослідження.

73 роки фізичного життя людини, що засвітила Європу в прямому і в переносному значенні – Івана Пулюя (1845–1918), – це час запеклої боротьби між москвофілами та народовцями в Україні, що входила до складу Австро-Угорської імперії, постійного взаємного тяжіння етнічних українців, роз'єднаних державами-імперіями Росією та Австро-Угорщиною, – і, врешті, 22 січня 1918 року проголошення України *«самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу»* (з універсалу). Москвофілство, що сягнуло кульмінації в 60-х рр. XIX століття в середовищі добре забезпеченої церковної та світської еліти, стало виплодом безнадії, зневіри у власні сили і, врешті, відступництва: *«Вони стратили віру, щоб наш нарід своїми власними силами міг коли дорівняти Полякам, їх напав страх, що Поляки готові наш нарід зовсім спольщити»* [3, с. 7]. Не маючи морально-духових та економічних сил вистояти перед польським натиском, підсиленням позірною австрійською нейтральністю в польсько-українському протистоянні, ці високі та інтелектуальні прошарки українського суспільства шукали порятунку в начебто єдиновірній Росії та начебто спорідненій із нею мові. У газеті «Слово» 1866 року (редактор Б. Дідицький) відверто проголошено курс на злиття з Росією: *«...наш нарід і нарід російський, се один нарід, а наша мова і мова російська, се одна мова»* [3, с. 8]. Неспинні грошові субсидії Росії в інформаційно-видавничу й науково-освітню царини лише максимально посилювали цей новий напрям залежності.

На протигагу колаборантській течії в 60-х рр. під впливом ідей Тараса Шевченка й новопосталих «Громад» на Великій Україні та в Галичині формується народовецький рух, до якого і належав Іван Пулюй: *«Се покоління казало, що треба руській інтелігенції говорити й писати такою мовою, якою говорить простий нарід, що треба ту мову зробити мовою просвічених людей, мовою газет і книжок, та що в тій мові треба просвічати простий нарід і помогати йому добивати ся ліпшої долі»* [3, с. 9]. Саме у 60-х рр, на пікові протистояння між москвофілством і народовством, юнак із Тернопільщини Іван Пулюй опиняється у вирі гімназійного, а відтак і університетського життя. Хоч як далі розвивався народовецький рух, розщеплюючись на радикальну партію, соціал-демократичну чи перетворюючись 1899 року на національно-демократичну (народну) партію, – Іван Пулюй був завше націєцентричний у своїх мовно-політичних переконаннях і виходив винятково з самостійного українського інтересу, про що свідчить усе його життя, сфокусоване в політичному креді вже на схилі літ: *«Найбільше і найважливіше наше бажання, ідея і головна мета наших національних прагнень – це визволення з-під Росії вільна Україна, де не повинно бути жодного пригнобленого і жодного гнобителя, де український народ після довголітнього рабства вестиме нарешті вільне в усіх напрямках національне життя, розвиватиме вільно свої великі духові здібності і братиме участь у примноженні скарбів культури усього людства. Ми бажаємо й очікуємо здійснення цього національного ідеалу»* (німецькомовна стаття «Україна та її міжнародне політичне значення», 1915 р.) [цит. за 2, с. 225].

Звертаючись до Наукового товариства імени Тараса Шевченка 4 червня 1897 року щодо видання творів П. Куліша, науковець формулює свою мету щодо місії української мови: *«...вивести те слово на великий шлях науки природовідання и философии»* [6, с. 122]. Водночас це звернення наскрізь пройняте соціолінгвальною оцінкою становища галичан й українців на підневільних Австрії та Росії землях. Якщо на підросійській Україні над кожною *«мислячою головою» «стоїть из довбнею безголовий цензор»* [6, с. 121], себто дія Емського указу, що заборонив українську мову в науково-освітній та релігійній царині, то підавстрійські галичани мають активізувати свої вимоги й петиції до австрійського уряду передусім на тій підставі, що наші жовніри-русини захищають Австрійську державу, а поляки,

на протипагу й всупереч українцям, уміють виторгувати собі бажане, серед якого і власне українське добро, як, наприклад, Василянський монастир у Добромилі [6, с. 123–124].

У час революційної завірюхи в Росії Пуллою висловлює власний погляд на шлях нації: *«Не хотіли знати і ще й тепер не знають земляки наші, що не одна революція і царські маніфести та писані закони ломлять людську неволю. До сього конечно потрібна освіта і культурна праця»* [6, с. 375]. Натомість самостійність України він трактує крізь призму самостійности самих українців – *«людей з розумом і серцем, людей характерних»* [6, с. 404] і, попри очевидну *«мускульну силу»* українського народу, зауважує на бракові розумної й патріотичної інтелігенції та надто сильних ворогах: *«На жаль тонуть українські інтелігенти по чужих революційних клябах, а на Україні господарюють Москалі, Ляхи та Жиди»* [6, с. 404].

Без пересадки ствердимо, що Іван Пуллою сам собою становив Українську Академію Наук і водночас був її найактивнішим організатором. Закономірно, що на схилі літ, 1916 року, йому запропоновано посаду міністра освіти Австрійської монархії, однак він відмовився від цієї пропозиції з огляду на стан здоров'я. Його шлях в українських інституціях освіти й науки пролягає через боротьбу за відкриття українського університету у Львові й активну діяльність у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка: перших 32 дійсних члени НТШ обрано 1 червня 1899 року – поряд із Іваном Франком, Михайлом Грушевським, Володимиром Антоновичем, Іваном Горбачевським, Хведором Вовком був і Іван Пуллою [2, с. 192].

Проте цей шлях до великої науки й освіти-просвіти народу розпочинався зі студентської лави одержимих перекладів навчальної літератури: *«Я маю вже цілу пляніметрию на руське переведену. На вакаціях буду ю ще разъ поправляти. Пішлю ю и підъ Твій судъ, де буде який блудъ въ языковімъ огляді, тамъ вже покладаюся на Твою щирю волю і помічь. Чи відмовишь ми ю?»* (до Данила Танякевича, 19.03.1866 р.) [6, с. 42]. Про частковий переклад стереометрії йдеться в листі за 20.06.1866 року (лист до Івана Літеровського), який не має можливості довершити через брак часу й водночас рекомендує перекладати *«арітметику»* частинами, поділивши межі собою [6, с. 47].

«Треба намъ самимъ взятися до роботи а що найважнішого для насъ (и нашимъ силамъ найвідповіднішого) есть перевідъ книжокъ для шкіль, гимназ[ій]», – звертається він до членів львівського товариства «Громада» (лист від 20.04.1866 р.) [6, с. 46]. Далі науковець розмірковує про потреби перекладу математики українською мовою, фізики, яку здобув сербською мовою, і зауважує, що черпання термінології з фізики по-сербському недоречне, бо ця термінологія не спирається на народну основу: *«...як видно мало що тамъ взято з народної мови»*. Згадує він і знайомство з термінологією хорватською, зокрема математичною та геометричною, відображеною в хорватському словникові, і ставить цей словник на друге місце після чеського лексикону [6, с. 46].

У листі від 23 квітня 1869 року йдеться про заснування товариства «Праця», яке б мало на меті передусім перекласти релігійну книжку *«Учебная книга католического нравоучения...»* (за Конрадом Мартином), подану студентам у страшному язичіі від москвофіла М. Цирика. Іван Пуллою наголошує: *«Правоспись має бути фонетична без «Ъ» де го не треба»* [6, с. 51]. Наприкінці квітня 1871 року триває робота над перекладом ботаніки *«Гикля»*, себто Ернста Геккеля – німецького біолога-еволюціоніста, що 1866 року запровадив термін *екологія* [6, с. 67].

Після заснування Наукового товариства імені Тараса Шевченка в березні 1892 року Іван Пуллою як член-засновник і член секції для природничих і медичних наук відразу стає до наукової праці в цій першій новітній Академії наук українського народу. У листі до Олександра Барвінського від 6 серпня 1893 року він виклав свою мовну програму діяльності Товариства, зокрема в царині природничих наук: *«Не легка бо робота прорублювати стежку там, де нога людська споконвіку не ступала. Науки природні мусять мати свою мову, утворену на підставі народної мови, а щоб таку мову творити на те треба мати доволі часу, та не робити нам такого діла прихатцем»* [6, с. 102]. Саме народне слово, піднесене до високостей науки, на думку науковця, створить для нашого народу *«твердиню»*, *«котрої не приодоліє жадна сила»* [6, с. 102].

Мислитель пропонує свою першу розвідку для ЗНТШ *«Про міряння ріжниць фаз двох перемінних електричних прудів»* [6, с. 102] і цитує Шевченкове *«Подражаніє. 11 псалом»* як дуже доречний твір, використаний у промові О. Барвінського з нагоди заснування НТШ: *«Возвеличу / Малих отих рабів*

німих! / И на сторожі коло їх / Поставлю слово». Водночас мислитель підкреслює, що «Не багацько людей зрозуміє її, але не для теперішнього покоління працюємо ми, а для будущих поколінь» [6, с. 102].

Із наступних листів до О. Барвінського можемо відтворити творчу лабораторію Пулюєвої наукової мови, де він, зауважуючи на труднощах перекладу науковою мовою, знайомить із власними новотворами в царині електротехнічної термінології: «*Elektrischer Strom переложив я «електрична протока». Слово «струя» здаєсь мені наче б чуже. Кажуть у нас «патока» (flüssige Spannung) «протікати», так зробив я слово «протока». Як би не подобалось те слово, то можна б прийняти «пруд», котре слово уживають наші люде. «Великий пруд води, вода прудить», – і порівнює ці лексеми й поняття з німецькими та чеськими [6, с. 105]. Разом із розвідкою І. Пулюй надсилає до редакції окремий перелік термінів, використаних у статті, і закликає створити в «Записках» спільну рубрику «Додатки до руської термінології» [6, с. 105]. Про винятково уважне ставлення мислителя до мови свідчить його прохання власним коштом передрукувати ці частини своєї статті, де допущено «кілька похибок»: «Я готов заплатити половину коштів, щоб тільки розправа без помилок була напечатана» [6, с. 106].*

До терміна «пруд» у значенні «Strom» науковець повертається в листі від 16 квітня 1904 року, заперечуючи його польське походження: «*Пруд* се руське подільське слово. Вода має великий пруд, вода прудить із жерела, або б'є із ж[ерела]. Струм = Strömung». А далі додає: «Нехай би поляк попробує сказати: *Woda prądzi ze źródła; не перекабатить* (відтворить, перекладе – Зб., 286) нашого слова «прудить»! [6, с. 286]. Надсилаючи 14 квітня до ЗНТШ статтю «Круговий діаграм і його вжиток до генераторів для перемінних прудів», він у наступному листі на адресу В. Левицького просить вжити слово «*діаграма*» замість «*діаграм*», що буде більше відповідати складні нашої мови» [6, с. 286], а вже в листі від 21 січня 1905 року лексема має інший правопис: *діаграма* [6, с. 329].

У грудні 1898 року науковець дякував М. Павликові за його переклад із німецької «Історії боротьби між релігією і наукою» Джона Дрепера як доброї послуги для української інтелігенції [6, с. 158, 157], а 1902 року доручає йому перекласти з англійської твір Олівера М. Нориса на релігійну тематику «*Nadya a tale of the Streepes*» [6, с. 232, 235].

Першого року ХХ століття Пулюй висловлює радість, що Українсько-руська видавнича Спілка у Львові, заснована 1898 року (проіснувала до 1914 р.), має намір видати його природничі праці «Непропашу силу» і «Перемінні звізди»: «*Бо вже ж бо й час братись Русинам і до такого діла*» [6, с. 186]. Нагадаємо, що перша праця науковця вийшла ще 1879 року в товаристві «Просвіта».

У листі від 4 січня 1904 року до дійсного члена НТШ, математика й фізика Володимира Левицького, Іван Пулюй ділиться своїми науковими досягненнями в царині електроенергетики, зокрема роботою найбільшої електроцентралі в Чехії, що працює «*при незвичайно великому спаді води 94.5 метрів висоти*» [6, с. 255]. Про це німецькомовна розвідка фізика, яку згодом він переклав і надрукував у збірникові «Математично-природничо-лікарської» секції НТШ, що вийшла під назвою «Електрична централка Гогенфурт фірми Г. Спіро і синове в Крумляві» (1905, т. 10, с. 1–30), не без роздратування зауваживши: «...правду сказавши, мені жаль тратити свій час, не на наукові речі, а на переклади. Та що ж робити, коли нема в нас таких людей, що б брались за наукові речі і вміли добре свою мову. Перекладати розвідки про машини на нашу мову річ дуже тяжка, але мусимо показати, що вона можлива» [6, с. 255].

Знаменним є лист Пулюя до В. Левицького від 26 квітня 1904 року, де науковець порушує проблему вироблення і формування нашої термінології, що «*дуже недостаточна і хистка*», «в нас нема свого наукового вислову [...] своєї наукової фрази» [...], щоб нею писати про математику, астрономію, фізику, хемію, електротехніку і т[ак] д[алі]» [6, с. 290]. Подібні думки розгортає Пулюй і в наступному листі (21 січня 1905 р.): «*Наша мова здаєть ся багата, а станеш писати про наукові речі, то й бачиш, яка вона вбога. Не те, що нема термінів, нема ще й щось більше. Ту треба творити свій спосіб вислову. Фотографуючи німецький або який инший чужонародній вислів вийде така тарабарщина, якою славить ся московська наукова література*» [6, с. 329].

З огляду на це, невгамовний Пулюй ініціює створення «повного руського словаря»: «*Се діло языкової секції, і треба заставити до тої праці багацько людей в Галичині і на Україні*» [6, с. 290]. Такий словник, на думку Пулюя, буде джерелом для українських термінів, бо, читаючи його, науковець неминуче знаходитиме там потрібні лексеми для оперованих ним понять чи щойно створюваних:

«Роблючи собі такі записки можна б, збираючи зерно до зерна, зготовити помалу і цілу термінологію» [6, с. 290]. Водночас, читаючи такого словника, наші науковці навчалися б своєї мови й саме на неї взувалися би, на відміну від московської мови, що, відбившись від народної, – поросла лободою [6, с. 290–291].

Без І. Пулюя не обходилося заснування жодного освітньо-наукового товариства, зокрема «Товариства наукових викладів ім. Петра Могили» (1908–1939) з метою популярного поширення знань у всіх царинах життя. Читаючи статут цього товариства, науковець рекомендував обов'язково вилучити пункт, який дозволяв *«виклади иньшою мовою»* і наголосив: *«Популярну науку і освіту можна нести між широкі маси народу тільки живою рідною мовою, а не чужою. Лінгвістерія і мертвеччина, якою русини за поморочували собі голови, наробили багацько шкоди народній просвіті. Треба вже раз покинути чужі мови а взятись добре до науки своєї»* [6, с. 385, 24.01. 1906 р.]. Цю саму думку він пропагував і в листі до О. Куліша на її повідомлення про побудову школи імені П. Куліша: *«Радію, що «козаке общество» будує школу ім[ени] Куліша, але тільки в тій певній надії, що патріоти подбають, щоб в школі вчили дітей на рідній українській а не московській мові»* [6, с. 395].

Ця людина-самоцвіт, за висловом П. Куліша, розуміла, що *«одна тільки культура може обезпечити не тільки добробут і красну долю великих мас народу, але й удержати добрий лад в державі»* (Діло, 1906, ч. 159). Прикметно, як підтвердила історія, тільки ті держави, що з особливим трепетом ставляться до своєї культури, передусім національних мов, досягли найвищого добробуту для своїх громадян (наприклад Японія, країни Скандинавії...) [2, с. 215].

Своє життєве кредо світової слави фізик і електротехнік найповніше виповів на святкуванні свого 70-тиліття перед українською громадою у Празі 5 травня 1915 року: *«Електротехніка, тая найновіша і величава наука, на котрої полі і я чимало потрудився, близька і дорога моєму серцю, але ще ближша і дорожша наша мова, наша література і доля народу нашого»* [6, с. 471].

Отже, І. Пулюй ще на переламі XIX–XX століть сформулював завдання творити українську наукову мову на основі народної мови – «твердині» народу, і сам втілював їх у життя: писав свої розвідки українською мовою і пропонував власні новотвори з електротехніки, фізики, астрономії. Сам перекладав навчальні підручники з пляніметрії, стереометрії, ботаніки й рекомендував до перекладу підручники з арифметики, фізики та релігійної літератури. Він наголошував, що популярна освіта й наука мають бути винятково рідною мовою. У III тисячолітті ці посили видатного науковця в час безпрецедентного засилля англійської мови в науці набувають особливої актуальності.

1. Бурдіна Галина. Вплив Біблії та конфесійного стилю на збагачення української лексики та фразеології / Галина Бурдіна // Християнство й українська мова. Матеріали наукової конференції. Київ, 5-6 жовтня 2000 року. – Л., 2000. – С. 259–265. 2. Гайда Роман, Пляцко Роман. Іван Пулюй 1845–1918. Життєписно-бібліографічний нарис / [відповід. ред. Олег Купчинський] / Роман Гайда, Роман Пляцко. – Л. : НТШ у Львові, 1998. – 284 с. 3. Лозинський Михайло. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. Репринтне видання / Михайло Лозинський. – Стрий, 1994. – 93 с. 4. Мороз Т. В. Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в другій половині XX – на початку XX століття : автореф. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 2007. – 20 с. 5. Німчук Василь. Іван Пулюй – перший перекладач молитов сучасною українською мовою / Василь Німчук // Біблія і культура: Збірник статей. – Випуск 1 ; [відповід. ред. А. Є. Нямцу]. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 174–179. 6. Пулюй Іван (1845–1918). Листи / [збір, упорядкування, пояснення та «Слово до читача» Ольги Збожної]. – Т. : Воля, 2007. – 544 с.